

OPGRAVINGEN IN AMSTERDAM

20 jaar stadskernonderzoek

DIENT DER PUBLIEKE WERKEN/AMSTERDAMS HISTORISCH MUSEUM
AFDELING ARCHEOLOGIE

GEMAAKT DOOR HET TEAM:

JAN BAART

WIARD KROOK

AB LAGERWEIJ

NINA OCKERS

HANS VAN REGTEREN ALTENA

TUUK STAM

HENK STOEPKER

GERARD STOUTHART

MONIKA VAN DER ZWAN

AMSTERDAM 1977
FIBULA-VAN DISHOECK • HAARLEM

SAMENVATTING

De opzet van dit boek is een overzicht te geven van het in de stad Amsterdam uitgevoerde archeologische onderzoek tussen 1954-1974 met een beschrijvende katalogus van de bij dit onderzoek geborgen voorwerpen. Omdat bij deze beschrijving veelvuldig vergelijkingen worden gemaakt met de resultaten van stadskernonderzoek elders in Europa, is in de inleiding dit onderzoek nader toegelicht aan de hand van tien voorbeelden. Deze voorbeelden werden gekozen óf omdat er directe punten van vergelijking met Amsterdam waren, óf om de methode, organisatie van het onderzoek en wijze van uitwerken in publikaties te illustreren.

In het tweede deel van de inleiding wordt de speciale archeologische situatie van een op veen en slappe kleilagen gebouwde stad beschreven: de inklink en de ophogingen die hiervan het gevolg zijn en de funderingskonstrukties die werden waargenomen.

De opgegraven sites (twee kerken, een kapel, een gasthuis, een stadspoort en stadswal, woonhuizen en fragmenten van scheepswrakken) werden afzonderlijk en in beknopte vorm beschreven om de vondstomstandigheden van een bepaalde vondst of vondstgroep duidelijk te maken.

Bij de beschrijving en analyse van de materiaalgroepen kon bij het vergelijken met materiaal uit Europees stadskernonderzoek in het bijzonder gebruik gemaakt worden van de typologisch-chronologische modellen zoals deze tot dusver alleen bij het onderzoek van Novgorod en Danzig zijn uitgewerkt. In Århus leverde het systeem van keramiekhorizonten een bijdrage tot de datering van het Amsterdams materiaal. Daarnaast leverden de overige steden (waar complete materiaalpublicaties nog niet gereed zijn) toch reeds in sommige gevallen opmerkelijke parallellen, zowel voor de datering als voor het gebruik en de verspreiding van het materiaal.

De voorwerpen zijn ingedeeld per materiaalgroep, waarbij voor de datering een systeem van vondstcomplexen werd gehanteerd. Ieder voorwerp is gedocumenteerd met een katalogusnummer, de vondstdatum, de vindplaats, het vondstcomplex, de datering, de afmetingen, het materiaal, de techniek (wijze van vervaardigen), bijzonderheden en een inventarisnummer. Het vondstcomplex wordt aangegeven met behulp van één tot drie andere inventarisnummers, die representatief voor het complex zijn. Het volledige vondstcomplex (met datering) is opgenomen in de vondstcomplexenindex. Van deze index uit kan de nauwkeurigheid van de datering door de gebruiker worden gecontroleerd, zowel aan de hand van het in het vondstcomplex vertegenwoordigde materiaal, als aan de vondstomstandigheden in de betreffende site, zoals in de inleiding beschreven. Die katalogusnummers waarbij geen vondstcomplexnummers staan aangegeven hebben geen vondstassociaties.

Voorbeeld:

1. 616	: katalogusnummer
2. 30.10.1964	: vondstdatum
3. damrak 69-79	: vindplaats
4. Ca-20, Ca-26, Ca-32	: vondstcomplex
5. XIVA	: datering (halve eeuwen in kapitalen;
kwart eeuwen in kleine letters)
6. 21.9	: grootste afmeting in centimeters
7. ijzer, wortelhout	: materiaal
8. gesmeed, geklonken	: techniek
9. merk: klaverblad	: bijzonderheden
10. Ca-25	: inventarisnummer

859
22.9.1969
olofspoort
OI-1, OI-4, OI-40
XIVd-XVa
4
been
gesneden
OI-6

ill. 148

860
27.3.1973
weesperstr./nw. prinsengr.
MWe8-2
XVIIA
2.2
tin
gegoten
merk: gekr. roos
MWe8-4

859 | 860

KOLFSLOFFEN EN SCHAATSEN

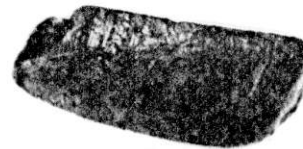
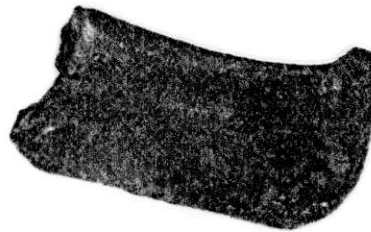
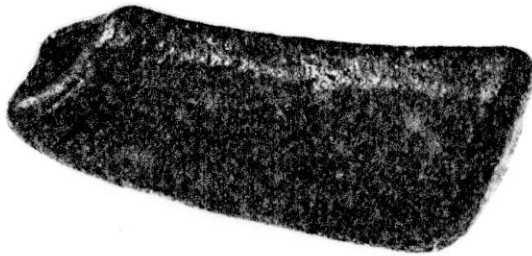
Het golf- of kolfspel zoals dat vanaf de 15e eeuw in Amsterdam gespeeld werd, heeft zich ontwikkeld uit een aantal verwante spelen¹. De onderdelen voor het spel zijn een kolf en een kleine bal. De kolf bestond uit een lange steel met een verbrede onderkant, de slof, die met de stok een stompe hoek vormde. Zowel de kolf als de bal waren oorspronkelijk van hout.

Aan het einde van de 16e eeuw werd de houten bal vervangen door een leren bal gevuld met geperst sajete.

Vanaf de 16e eeuw wordt met een loden slof gespeeld. De bedoeling van het spel was de bal met de kolf in een zo klein mogelijk aantal slagen naar bepaalde punten of doelen te slaan. Het werd bij voorkeur in de straten en op de pleinen van de stad gespeeld. De doelen, eerst deuren en bomen, werden later met palen aangegeven. Door kinderen werd ook binnenshuis gespeeld. Het is begrijpelijk dat dit spel aan het verkeer het nodige ongerief bezorgde en schade toebracht aan bezittingen. De verboden voor het kolven, vooral voor het spelen met een kolf met metalen slof, zijn dan ook talrijk; in een keur uit 1413 werd het verboden om in de Nes te spelen. In 1545 en in de 17e eeuw wordt het opnieuw verboden, het verbod geldt dan voor de hele stad. Een geijkte straf voor overtreders was het verbeurd verklaren van hun kleren². De verboden voor het kolfspel strekten zich ook uit tot op het ijs.

Het belangrijkste ijsvermaak is van oudsher het schaatsen. De vroegste schaatsen worden gemaakt van dierenbotten, die aan de onderkant worden gladgesneden. Door het bot worden gaten geboord voor de bevestiging aan het schoeisel of onderprikleden, die met prikstokken worden voortbewogen.

Behalve uit Nederlandse kollekties zoals die van het Groninger Museum voor Stad en Lande, zijn benen schaatsen, glissers genaamd, bekend uit het noorse Bergen en Århus uit de 9e tot de 13e eeuw³.

861
28.3.1972
houtgr.
—
XVIIA
10.4
lood
gegoten
—
MW4-8

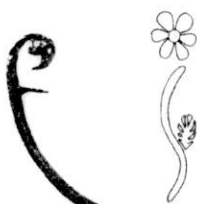
862
5.2.1973
weesperpl. 2-14
MWp1-33, MWp1-40, MWp1-45
XVIIA
7.4
lood
gegoten
—
MWp1-39

863
31.1.1973
weesperpl. 2-14
MWp1-19, MWp1-22, MWp1-23
XVIIA
8.1
lood, tin
—
MWp1-24

864
17.11.1972
leprozengr.
grachtvulling XV-XIXc
XVII
6.1
lood
gegoten
—
MH1-56

865
31.8.1964
damrak 69-79
Ca-20, Ca-26
XIVA
25.8
been
gesneden
—
Ca-19

866
12.9.1973
zwanenburgw./moddermolenst.
—
XVI
37.6
ijzer
gesmeed
merk: bloem; XIII
MW2-17

ill. 149

XIII ill. 150

861	862
863	864
865	
866	

Vanaf de 15e eeuw worden naast benen ook ijzeren schaatsen gebruikt. De voorzijde van deze schaatsen vertoont een krul, die soms decoratief is uitgewerkt.

17e eeuwse ijstaferelen waarop geschaatst en gekolfd wordt zijn uitgebeeld op schilderijen van Hendrick Averkamp⁴, Jan van de Capelle⁵ en Isaac van Ostade⁶.

Het materiaal van de amsterdamse kolfsloffen is een legering van lood en tin om een houten kern. De sloffen hebben een platte bodem. Drie van de sloffen hebben aan de keerzijde een afgeplatte rand (afb. 861-863), de vierde loopt naar boven rond af (afb. 864). De slagzijden, waarmee verre ballen werden geslagen, hier niet afgebeeld, zijn vlak. In de holle sloffen zijn nog restanten van de houten kern aanwezig.

Als gevolg van het slaan tegen de bal hebben de kolfsloffen ingedeukte, iets opwippende neuzen.

Bij de kolfslof met de grootste afmetingen (afb. 861) zijn op de keerzijde langs de aanhechting met de steel twee lijnen aangebracht. Onderaan de keerzijde zijn als versiering kruisen en bourgondische lelies ingestempeld. Ook de tweede, kleinere slof (afb. 862) is langs de steelopening gelijnd. Niet gelijnd, maar wel met een aantal sterren versierd is een derde kolfslof (afb. 863). Op de vierde kolfslof, met de kleinste afmetingen (afb. 864), is bij de opening een zigzagrand ingekrast.

De kolfsloffen zijn alle te dateren in de 17e eeuw.

De benen schaats of glis is afkomstig uit een ophogingslaag aan het Damrak uit de eerste helft van de 14e eeuw (afb. 865). De glis is vervaardigd uit het middenvoetsbeen van een edelhert⁷. De onderkant is afgesleten. Aan de achterkant is nog een opening zichtbaar waarin een houten pin gezeten heeft. Via deze pin en een doorboring aan de voorzijde van de glis werd deze met stroken leer of touw aan het schoeisel bevestigd.

De ijzeren schaats dateert uit de 16e eeuw (afb. 866). Het schaatsvlak is aan de voorzijde ruim 1 cm breed en versmalt naar achteren toe. De voorzijde eindigt in een gekruld bladornament. De achterkant bevat een oog, waardoor het schaats-hout aan het ijzer bevestigd kon worden.

De schaats draagt een merk en een decoratie: in het schaatsvlak onder de krul is een bloem ingeslagen (ill. 149), en op het midden van het standvlak het romeinse cijfer XIII (ill. 150).

Drie voorwerpen vallen wat materiaal betreft buiten het tinnen speelgoed: twee rammelaars en een klein kanon.

De grootste rammelaar (afb. 899) heeft een greep van been, waaraan met haakjes bronzen belletjes waren bevestigd. Van deze belletjes is er nog één over. Aan de andere kant was oorspronkelijk een fluitje toegevoegd. Bij het breukvlak zijn nog sporen van rode verf zichtbaar, die erop wijzen, dat de rammelaar gedeeltelijk beschilderd is geweest. In vergelijking met op 17e eeuwse schilderijen afgebeelde rammelaars en nog bestaande exemplaren is de uitvoering eenvoudig; kostbare rammelaars zijn voorzien van grepen van bergkristal of ivoor, soms in combinatie met een dieretand⁵. Aan de materialen werden beschermende krachten toegekend. De rammelaars werden aan een dunne ketting om het middel gedragen. Een tweede rammelaar van massief geelkoper is een poppe-rammelaar; de belletjes ontbreken (afb. 900).

Het bronzen kanon diende niet als speelgoed, maar maakte deel uit van de modellen van koopvaardij- en oorlogsschepen (afb. 901), waarvan voorbeelden aanwezig zijn in de historische afdeling van het Rijksmuseum en het Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum, beide te Amsterdam.

ALGEMEEN

1. Breen 1902, 33.
2. Breen 1902, 32-34, 59-60, 68, 102, 150, 296, 408, 415, 485, 486, 525, 537, 540.
3. Pieter Brueghel de Jonge, 'De kinderspelen'. Wenen, Kunsthistorisches Museum.

BIKKELS EN KOTEN

1. Informatie over het spelen met bikkels en koten is voornamelijk geput uit Baart/Bakker 1972, 28-30, Drost 1914, 100-108 en Bar-kij-Bartelink 1966, 125, 126.
2. Baart/Wijngaarden 1972, 29.
3. Breen 1902, 32 en 150. Drost 1914, 75.
4. Andersen/Crabb/Madsen 1972, 210.

DOBBELSTENEN EN SCHAAKSTUKKEN

1. Breen 1902, 32, 33, 59-60, 102, 408.
2. Breen 1902, 415. Dillen I 1929, 86 nr. 166.
3. Dillen I 1929, 32 nr. 51 art. 4 en 5.
4. Baart/Bakker 1972, 31.
5. Gdańsk Wczesnośredniowieczny I 1959, Tablica VI, VII en XII. Thompson 1967, 100 nr. 102.
6. Ward Perkins 1967, 188, 291-293. Pl. XCII en LXXXVI.
7. Grieg 1933, 263 fig. 239 en 240. Zie ook noot 5.

KOLFSLOFFEN EN SCHAATSEN

1. Hengel z.j., 3. Zie ook Drost 1914, 84-88.
2. Breen 1902, 150. Hengel z.j., 7 en 14.
3. Grieg 1933, 265 fig. 242b. Andersen/Crabb/Madsen 1971, 255 nr. DGH.
4. Hendrick Averkamp, 'IJsvermaak'. Lausanne, Koll. J. de Gruyter; van dezelfde kunstenaar 'IJsvermaak bij Kampen'. Parijs, Institut Néerlandais, Koll. Lugt.
5. Jan van de Capelle, 'Winter'. Parijs, Institut Néerlandais, Koll. Lugt.
6. Isaac van Ostade, 'Winterlandschap'. Parijs, Institut Néerlandais,

Koll. Lugt.

De schilderijen staan afgebeeld in Katalogus Parijs 1967, pl. 23, 24, 26 en 27; kat. nrs. 80, 81, 87 en 88.

7. Regteren Altena 1963/4-1964/5, 76 afb. 22.

SPEELSCHIJJEN

1. Drost 1914, 108, 109.
2. Katalogus Utrecht 1928, 603 nrs. 3782-3783.

HOUTEN SPEELGOED

1. Drost 1914, 137-141. Baart/Bakker 1972, 33.
2. Breen 1902, 32, 485 en 486.
3. Breen 1902, 537, 540.
4. P. van der Borch, 'Spelende apen', afgebeeld in Baart/Bakker 1972, 32 afb. 55.
5. Anthony van Croos, 'Het vogelschieten', gedat. 1646. Amsterdam, Koll. Bernard Houthakker.
6. Jan Steen, 'Het kegelspel'. Amsterdam, Galerie P. de Boer.
7. Adriaen van Ostade, 'Kegelende boeren', Parijs. Institut Néerlandais, Koll. Lugt. Afbeeldingen in Katalogus Parijs 1967, pl. 32 en 33, kat. nrs. 102 en 103.
8. Adriaen van Ostade, 'De klosbaan'. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Afbeelding in katalogus Parijs 1967, pl. 34 kat. nr. 105.
9. Breen 1902, 33, 68, 150, 296 en 525. Drost 1914, 63 en 64. Het betreft keuren uit de 15e tot eind 16e eeuw.
10. Een parallel uit de 13e of 14e eeuw met cirkelvormige groeven is bekend uit Magdeburg. Nickel 1959, afb. 17.
11. Herteig 1969, afb. 58.

METALEN POPPEGOED/RAMMELAAR

1. Zie Verster 1957, afb. 98, 99 en 102. De verblijfplaats van de voorwerpen wordt door de auteur niet genoemd.
2. Verster 1957, afb. 102.
3. Allemagne 1968, 337.
4. Katalogus Keulen 1968 III, nrs. 71-75.
5. Keijser 1958, z.p. Lunsingh Scheurleer 1971, 331.

SUMMARY

A large number of toys and objects to play games with have been found. They vary greatly in shape, material and function and pertain both to games played indoors such as chess, playing dice and playing with dolls and doll's houses and to outdoor games like archery, spinning or whipping tops, dubs, skittles, ball games, skating and 'kolf' or golf. The Amsterdam finds include: two chess pieces; two dice, one of them is made of marble and unusually large; a number of 'tokens'; two skates, one of bone and one of iron; a number of knuckle-bones for playing at dubs: from the 16th century they are replaced by metal ones. Among them are also knuckle-bones filled with lead, used to throw with when playing skittles with them; wooden tops; a wooden skittle and ball; lead butt-ends of kolf-sticks; a popinjay; several wooden bows and wooden swords. In addition there are large numbers of pewter and lead objects belonging to doll's houses or doll's accessories, they give a true reflection of the 13th-17th century household. A little anchor and cannon may have belonged to a ship's model. A baby's rattle as well as a doll's rattle have been found.

All these objects range from the 13th to the 17th century. There are only a few parallels with finds elsewhere in Europe.